

GOMBÁR ZSÓFIA

Brit irodalom Magyarországon és Portugáliában 1949 és 1974 között*

Bevezetés

Magyarország és Portugália látszólag két, egymástól teljesen eltérő európai ország. Földrajzi, éghajlati és kulturális különbségeiket nézve talán jogosan merül fel az olvasóban a kérdés: vajon mi motiválhatja e két ország irodalmi recepciójának párhuzamba állítását. Megdöbbenő módon azonban Magyarország és Portugália számos olyan hasonlóságot mutat, amely tudományos szempontból ideálissá teszi az összehasonlítást. Kontinentális területük nagyságának, illetve a lakosság számának egyezésén kívül rokonítja őket az is, hogy a 20. században mindkettőt hosszú évtizedekig diktatúra uralta. A Salazar-féle jobboldali és a magyarországi pártállami rezsimet jellemző ideológiai és társadalmi különbség pedig lehetővé teszi számunkra, hogy a kontrasztokat látva jobban megértsük a két rendszer politikai gépezetének mechanizmusát, illetve tisztázzuk az irodalomnak a rendszeren belüli megítélését és funkcióját is.

Tanulmányomban kétéves kutatómunkám eredményeit foglaltam össze. A könyvkiadásra vonatkozó számadatok összevetése mellett a korszakot meghatározó irodalomkritikai munkák is fontos szerepet kaptak a brit irodalom befogadástörténetének vizsgálatában. Dolgozatomban azonban nemcsak a brit irodalom recepciójára szeretnék koncentrálni, hanem a két országnak az irodalomhoz, pontosabban a magas irodalomhoz való viszonyát szeretném megvizsgálni. A választott idő-

* Ezúton szeretném megköszönni Standeisky Évának és Teresa Seruyának, hogy tanácsaikkal és észrevételeikkel segítségemre voltak ennek a tanulmánynak a megírásában. Az írás egy változata megjelenik Péter Ágnes szerkesztésében a L'Harmattan kiadónál az *Idegen költők, örök barátaink. Az angol irodalom és a magyar kulturális emlékezet* című kötetben.

szakban a diktatúra már mindkét országban érezhetően jelen volt. 1949-ben Magyarországon befejeződött a könyvpiar teljes államosítása: 1948-ban a nagyobb kiadók, majd 1949-ben a kisebbek is az állam tulajdonába kerültek, a könyvterjesztő vállalatokkal egyetemben.¹ 1974. április 25. pedig a vértelen szegfűs forradalom dátuma, amely végre véget vetett egy erősen jobboldali rezsim majdnem ötven évig tartó uralmának Portugáliában.

Bibliográfiai források

A brit irodalom recepciójának összehasonlításához a következő forrásokat használtam fel: Bánhegyi Zsolt: *British Books in Hungary, 1945–1978* (Brit könyvek Magyarországon);² *Külföldi szerzők művei Magyarországon: 1945–1970*;³ *1971–1975*;⁴ *Index Translationum* (Fordítások jegyzéke);⁵ *Bibliografia portuguesa 1949–1974* (Portugál bibliográfia);⁶ illetve a *Bibliografia nacional portuguesa 1935–2001: PacWeb*, a Portugál Nemzeti Könyvtár által fenntartott, Interneten is kereshető adatbázis;⁷ *Livros Proibidos no Regime Fascista* (A fasiszta rezsim alatt betiltott könyvek jegyzéke)⁸ és Teresa Seruya et al: *Bibliografia crítica da tradução de literatura em Portugal durante o Estado Novo, 1935–1974* (A Estado Novo idején Portugáliában megjelent fordítások kritikai bibliográfiája, 1935–1974).⁹

¹ KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 141.

² BÁNHEGYI Zsolt (szerk.): *British Books in Hungary, 1945–1978*. Akadémiai Nyomda, Budapest, 1979.

³ *Külföldi szerzők művei Magyarországon: 1945–1970*. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest, 1971.

⁴ *Külföldi szerzők művei Magyarországon: 1971–1975*. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest, 1977.

⁵ *Index Translationum*. Floch, Mayenne, 1932–1992.

⁶ *Boletim de bibliografia portuguesa*. Biblioteca Nacional, Lisszabon, 1935–1980.

⁷ <http://pacweb.bn.pt/cdbib.htm>.

⁸ Comissão do Livro Negro sobre o Regime Fascista: *Livros Proibidos no Regime Fascista*, Europa América, Mem Martins, 1981.

⁹ A szerzők a nemzeti bibliográfiák és a *Translationum* indexei mellett magánkönyvtárak és antikváriumok katalógusait is felhasználták adatgyűjtésük során. A háromkötetesre tervezett bibliográfia első kötete CD-ROM formájában fog először megjelenni, várhatóan még 2010-ben. A jelen tanulmányban felhasznált bibliográfiai adatok még a kiadás előtti ellenőrzetlen változatból származnak, ezért az itt közölt, Portugáliára vonatkozó számadatok nem feltétlenül egyeznek a végleges kiadás adataival.

A korszak magyar kultúrpolitikája

A Rákosi- és a Kádár-rezsim kultúrpolitikája lényegesen eltér egymástól, annak ellenére, hogy az irodalomhoz és leginkább a nyugati irodalomhoz való ambivalens viszonyuk sok mindenben érintkezik. 1948-tól, a fordulat évétől kezdve a Magyar Dolgozók Pártja Rákosival az élén már nemcsak politikai, hanem ideológiai egységuralomra is tört. A kulturális életben a szellemi pluralizmust megszüntető hatalomátvétel azonban csak az 1949-es évtől került napirendre, nagyjából Révai József miniszteri kinevezésével egy időben.¹⁰ Ekkor indult meg Magyarország irodalmi életének szovjetizálása is, amelyben a nyugati irodalmak nem igazán kaptak szerepet.

A Sztálin halálát követő politikai enyhülés a kulturális életben is érezhető változásokat hozott. Később, Kádár hatalomra kerülésével, mintegy az 1956-os forradalom utáni megtorló intézkedéseknek ellentmondva, a világirodalmi könyvkiadás újra aranykorát élte. Más kérdés persze, hogy ez a virágzás lényegében még az 1953 után kezdődő hruscsovi olvadásnak az utóhatása. Lator László írja, hogy 1956 után viszonylag könnyű volt kitűnő műfordítókat találni, hiszen a politikai hatalom által elhallgattatott magyar írók, költők, akik az ötvenes évek elején még kényszerből váltak műfordítótá, most akár önként vállalkoztak a francia, angol és német irodalom remekeinek lefordítására a sematikus szovjet művek után.¹¹ Bart István is ír arról, hogy a fordítás sok politikailag „megbízhatatlan” írónak volt megélhetési forrása, például Ottlik Gézáknak, Németh Lászlónak, Örkény Istvánnak vagy a börtönből szabadult Göncz Árpádnak. A költők közül Weöres Sándort, Vas Istvánt, Nemes Nagy Ágneszt és Orbán Ottót is említi.¹²

A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat 1956 őszén indult, ám a következő száma csak fél évvel később, 1957 áprilisában jelent meg, az Írószövetség megszűnésével egy időben. A *Nagyvilág* megjelenése tökéletesen beleillett abba a kulturális koncepcióba, amely a sztálini irodalompolitikával ellentétben végre nyitott Nyugat felé, és az irodalom sablonizálása helyett kulturális sokszínűséget hirdetett. A könyvkiadásban is hasonló felfogás érvényesült. 1956-tól sorra jelentek meg a klasszikus és kortárs világirodalmi szerzők művei. A látszólagos szabadság mögött

¹⁰ STANDEISKY Éva: Kultúra és politika Magyarországon (1945–1946). In: VONYÓ József (szerk.): *Társadalom és kultúra*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2003. 121–137.

¹¹ LATOR László: My Life as Editor. *The Hungarian Quarterly*, 2002/165. 64–74. 69.

¹² BART István: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. Scholastica, Budapest, 2000. 55.

azonban nehéz nem észrevenni a még instabil, törvénytelen módon hatalomra került Kádár-rezsim legitimitációjának szándékát, amely ezzel a gesztusával igyekezett ideológiai és kulturális nyitottságáról meggyőzni a hazai és külföldi kételkedőket egyaránt.¹³

Sir Ivor Pink, rendkívüli és meghatalmazott brit nagykövet 1963-ban bizalmas jelentésében számol be erről a jelenségről. Úgy látja, hogy a magyar politikai vezetők 1948 utáni kísérlete, hogy Magyarország nyugati műveltségét szovjet kultúrára cseréljék fel, csúfosan megbukott, hiszen Magyarország kulturális háttere alapján nem szláv, hanem nyugat-európai. Elismeri, hogy a kommunista kultúrpolitika valóban elérte célját az olcsó könyvekkel, színház- és mozijegyekkel, népkönyvtárakkal és könyvhetekkel, hiszen hihetetlenül megnőtt a kereslet a kultúra iránt.¹⁴ Ám ahhoz, hogy ezt az igényt ki tudják elégíteni, a kiadóknak, a színházaknak és a muziknak kétségkívül a Nyugat felé kellett nyitniuk.¹⁵

Mai szemmel talán nehéz megérteni, milyen felszabadító hatása lehetett 1957-ben a *Nagyvilág* című folyóiratnak vagy az Európa Könyvkiadó 1958-ban induló *Modern Könyvtár* sorozatának. A magyar olvasóközönség számára ez volt a kortárs világirodalmi tájékozódás két legfőbb forrása. Ekkor váltak hozzáférhetővé majdnem egy évtizedes késéssel a modern nyugati irodalom mellett az új filozófiai áramlatok is. Ennek ellenére a kommunista hatalom funkcionális szemlélete tulajdonképpen egészen a rendszerváltásig érezhető maradt a kiadáspolitikai törekvésekben. A fordításpolitika lényegében a rendszer érdekeit szolgálta. A külföldi írók megjelentetését is kizárólag politikai indokok tették lehetővé: az „örök értéket” képviselő klasszikus alkotók marxista átértelmezéseként önlegitimációs célt is szolgáltak,¹⁶ míg az ideológiai szempontból esetleg kevésbé megbízható művek engedélyezett jelenléte lényegében a politikai szelep funkcióját látta el.¹⁷

¹³ STANDEISKY Éva: *Az írók és a hatalom*. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 221–222.

¹⁴ Czigány Lóránt is elismeri egyik előadásában, hogy a rákosista vezetők minden káros és pusztító dogmatizmusuk ellenére sokat tettek a kultúra népszerűsítéséért Magyarországon. Mint elmondta, egy korábban disszidált úrihölgy, aki jótékonykodó gesztusként meglátogatott egy '56-os menekült gyári munkást a kórházban, teljes elképedéssel hallotta, hogy a beteg munkás bizony Thomas Mann és József Attilát kért tőle szórakoztató olvasmányként. (CZIGÁNY Lóránt: *Lépéskényszer: Az irodalom államosítása Magyarországon, 1946–1951*. In: *Uő: Nézz vissza haraggal!* Gondolat, Budapest, 1990. 11–69. 51.)

¹⁵ STANDEISKY Éva: Hungary in the Early 1960s: Ivor Pink, the British Envoy, Reports. *Hungarian Quarterly*, 1998/150. 120–129.

¹⁶ BART István: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. I. m. 60–62.

¹⁷ Természetesen ezt a leegyszerűsített politikai koncepciót nem mindig sikerült tökéletesen megvalósítania a hatóságoknak. A kiadói gyakorlat ennél jóval színesebbnek és elnézőbbnek bizonyult, ami leginkább a szerkesztők bravúros taktikázásának volt köszönhető.

Portugália irodalompolitikája 1926 és 1974 között

A portugáliai diktatúra csak néhány évvel volt hosszabb a magyar kommunista önkényuralomnál. 1926-ban kezdődött és 1974-ben ért véget. Két nevet kell megemlítenünk itt, bár igazából egy miniszterelnök neve a fontos: António de Oliveira Salazaré, aki 1932-ben került hatalomra, és 1933-ban új alkotmányával megalapította az *Estado Novo*-t (Új Államot). 1968-ban megromlott egészsége miatt Marcelo Caetano követte, de ő is lényegében elődje politikáját folytatta. Salazar sokat idézett mottója – „*orgulhosamente sós*” („büszkén egyedül”) – írja le talán a legtalálébban a rezsim külpolitikai alapelvét. Az is sok mindent elárul Salazar külföld felé nyitásáról, pontosabban annak hiányáról, hogy minisztersege alatt szinte egyszer sem hagyta el az országot, és soha nem tartott külföldi újságíróknak sajtótájékoztatót. A portugál történelem e korszakát politikai izoláció, erőteljes nacionalizmus és katolicizmus jellemezte. A salazari önkényuralom nem volt egyértelműen fasiszta diktatúra: Salazar nem tekintette magát fasiszta vezetőnek, elhatárolta magát Mussolini „pogány cézárizmusától” és totális diktatúrájának „törvénytelen és erkölcsstelen” megnyilatkozásaitól, sőt be is tiltotta a Mussolini eszmével rokonszenvező Nemzeti Szindikalizmust.¹⁸ És Spanyolországgal együtt körülbelül 100 000 zsidó menekültet fogadott be a holokauszt idején.¹⁹

Bár nem feladatom, hogy állást foglaljak a portugál történészek és politológusok között dúló vitában, amely az *Estado Novo* politikai rendszerének meghatározása körül zajlik – fasiszta diktatúra volt, vagy nem volt fasiszta –,²⁰ annyit azért megjegyezek: ha Salazar teljes kormányzását tekintve nem is vonható párhuzam az európai fasiszta hatalmak és Portugália között, a salazari rezsim első tíz évének politikai, illetve kultúrpolitikai törekvései és új intézményei sok szempontból mégiscsak rokonságot mutatnak a totalitárius hatalomra törekvő szélsőjobboldali államhatalmakkal. Habár az *União Nacional* (Nemzeti Szövetség) soha nem működött tömegszervezetként, az egypártrendszer bevezetése teljes mértékben monopolizálta Portugália politikai életét. A társadalom ideológiai átprogramozásában pedig a teljesen átalakított oktatási rendszeren túl több tömegmozgalom is részt vett, így a *Mocidade Portuguesa* (Por-

¹⁸ Stanley G. PAYNE: *A History of Fascism, 1914–1945*. Routledge, London, 1995. 315.

¹⁹ Michael Robert MARRUS: *The Unwanted: European Refugees from the First World War through the Cold War*. Temple University Press, Philadelphia, 2002. 165.

²⁰ Vö. António Costa PINTO: *Salazar's Dictatorship and European Fascism: Problems of Interpretation*. Social Science Monographs, Boulder, 1995.

tugál Ifjak)²¹ vagy a *Legião Portuguesa* (Portugál Légió), amely utóbbi Hitler SA-szervezetének mintájára jött létre.²² Az 1933-ban létrehozott államvédelmi rendőrség, a *Polícia de Vigilância e de Defesa do Estado* (Államvédelmi és Éberségi Rendőrség, röviden PVDE)²³ működését pedig olasz és német kiképzőtisztek segítségével a Gestapo mintájára alakították ki. A politikai ellenzék tagjainak törvénytelen letartóztatása és megkínzása egyáltalán nem állt távol a szervezettől.²⁴ A portugál rendőralam másik hathatós ideológiai fegyvere a propaganda- és cenzúrahivatal volt, amelyet 1933-ban hoztak létre *Secretariado da Propaganda Nacional* [SPN]²⁵ (Nemzeti Propagandahivatal) néven. A propagandahivatal vezetője António Ferro volt.

António Ferro eredetileg modernista irányzatokkal szimpatizáló újságíró, író, aki 1933-tól egészen leváltásáig, 1949-ig a portugál kulturális élet irányítója. Ferro sok mindenben emlékeztet Magyarország nagy hatalmú, vezető kultúrpolitikusaira. Funkciójában talán Révai Józsefhez lehetne hasonlítani, hiszen a *Política do Espírito* (a Lélek Politikája) megteremtésével az *Estado Novo* kultúrpolitikájának megalapozását kísérli meg. Sorsát tekintve azonban inkább Aczél György alakjával rokonítható, aki szintén régi kapcsolataira építve próbálta irányítani a kulturális szférát, és bukott meg később a fiatalabb nemzedék passzivitása miatt.²⁶

A két rendszer kultúrpolitikáját összehasonlítva talán az egyik legszembetűnőbb különbség az irodalomhoz való viszonyuk. Standeisky Éva írja, hogy Magyarországon, Kelet-Közép-Európa más országaihoz hasonlóan, az írók, költők gyakran politikai szerepet is vállalnak. Váteszként próbálják megoldani országuk évszázadok óta rendezetlen gondjait a megfelelő politikai erők hiányában. Ez valóban igaz, ha csak Babits „rühellt prófétaágára” vagy az írók 1956-ban betöltött szerepére gondolunk.²⁷ A kommunista hatalomátvétellel pedig az irodalom és a

²¹ Fernando ROSAS (szerk.): *Portugal e o Estado Novo (1930–1960)*. Presença, Lisszabon, 1990. 142.

²² Vö. Luís Nuno RODRIGUES: *A Legião Portuguesa: a milícia do Estado Novo (1936–1944)*. Estampa, Lisszabon, 1996.

²³ 1945-től 1969-ig a *Polícia Internacional e de Defesa do Estado* [PIDE] (Államvédelmi és Nemzetközi Rendőrség), majd 1969-től egészen 1974-ig a *Direcção Geral de Segurança* [DGS] (Rendvédelmi Igazgatóság) nevet viseli.

²⁴ Tom GALLAGHER: *Portugal: A Twentieth-Century Interpretation*. Manchester University Press, Manchester, 1983. 118.

²⁵ 1945-től *Secretariado Nacional de Informação* [SNI] (Nemzeti Információs Hivatal).

²⁶ RÉVÉSZ Sándor: *Aczél és korunk*. Sík Kiadó, Budapest, 1997. 287–288.

²⁷ STANDEISKY Éva: *Az írók, és a hatalom*. I. m. 11–12.

politika közelebb kerül egymáshoz, mint valaha. Az írók a rendszernek talán a legfontosabb legitimáló erői lesznek, hiszen megnyerésük vagy szimpátiájuk elvesztése a nép véleményét is megváltoztathatja. Így volt ez például a népi írók megnyerésének kísérletével a negyvenes évektől, és így volt 1956 után is: a hatalom szövetségest keresett az írókban, költőkben, anyagi kiváltságokkal és egyéb privilégiumokkal próbálta megnyerni őket.

A salazari kultúrpolitika azonban kevésbé támogatja az irodalmat; sokkal inkább az építészet, a képzőművészet a domináló művészeti ágak. Ez a kiosztott díjak arányaiban is megmutatkozik.²⁸ Az irodalom nem válik soha annyira a propagandagépezet részévé, mint Magyarországon. Az állami megrendelésekre készülő silány, nemzetieskedő alkotások az ingyenes falusi könyvtármozgalom révén jutottak el a negyvenes évek végén az olvasókhoz. Meglepő módon az újonnan létrejövő könyvtárakból szinte teljesen hiányzik a külföldi irodalom, viszont annál több a Portugália nemzeti nagyságát igazoló klasszikus és kortárs kiadvány. Ez a népnevelő kezdeményezés a magyarral ellentétben csúfosan megbukott, és nem is követték újabb kísérletek.²⁹ 1930-ban a portugál lakosság 68,1%-a írástudatlan, ez a szám 1940-ben 49%, 1950-ben 40,4%, 1960-ban 30,3%, 1970-ben pedig 25%.³⁰ Éppen ezért Salazar soha nem is látott igazából potenciált az irodalom támogatásában. Egyeduralmának biztonságát nem a kommunista országokat jellemző, jól kiválasztott irodalmi klasszikuson alapuló ideológiai átprogramozás, hanem a tájékozatlanságon alapuló „népi engedelmesség” adja. Nem véletlen, hogy a bíróság előtt az írástudatlanság például enyhítő körülménynek számít a salazari Portugáliában.

Számadatok

A fentiek ismeretében megdöbbentő eredményeket kapunk, ha összehasonlítjuk a két országban kiadott brit irodalmi művek adatait.

²⁸ Ellen W. SAPEGA: *Consensus and Debate in Salazar's Portugal*. Pennsylvania State University Press, University Park, 2008. 91.

²⁹ Teresa SERUYA: *Zur Koexistenz von nationaler Kultur und internationaler Literatur unter dem Estado Novo Salazars*, In: Michaela Wolf (szerk.): *Übersetzen – Translating – Traduire: Towards a Social Turn*. LIT Verlag, Berlin, 2006. 317–328. 321–322.

³⁰ Nicholas CRAFTS–Gianni TONIOLLO (szerk.): *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 351.

1. táblázat. Brit szépirodalom Magyarországon és Portugáliában

Magyarország			Portugália		
Szerzők	Művek	Kiadás (új kiadásokkal együtt)	Szerzők	Művek	Kiadás (új kiadásokkal együtt)
172	397	726	835	2353	2502

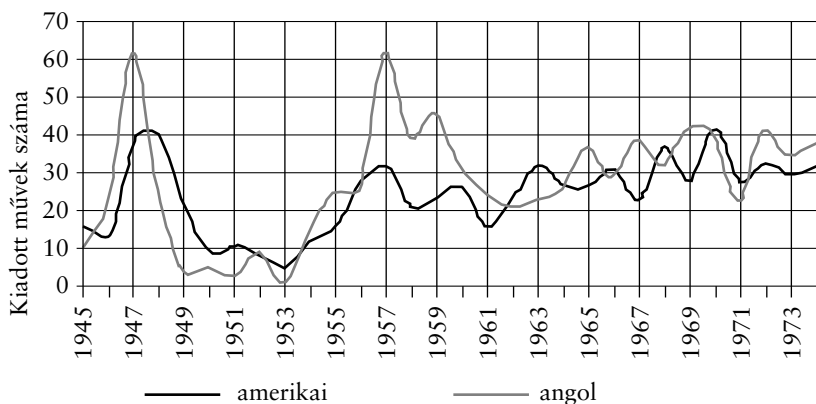
A vizsgált időszakban Portugáliában lényegesen több brit irodalmi művet adtak ki, mint Magyarországon. Portugáliában a brit alkotók száma majdnem ötszöröse, míg a kiadott művek tételes száma hatszorosa, az új kiadásokkal együtt pedig körülbelül háromszorosa a Magyarországon kiadott könyvek számának. Ugyanakkor, ha jobban megvizsgáljuk a kiadott műveket, a számbeli fölény nyomban minőségbeli különbséggé változik a magyar könyvkiadás javára. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a Portugáliában megjelent könyvek többsége a bestsellerirodalom része, míg Magyarországon az angol klasszikusok javát adják ki.

A következő grafikon (1. ábra) a Magyarországon kiadott brit és amerikai könyvek számát és a kiadás évét mutatja. Láthatjuk, hogy a hullámhegyek és -völgyek szinte lefedik egymást. Az 1945-ös mélypont természetesen érthető, hiszen a háború utáni papír- és gépparkhiány nagyon megnehezítette a kiadók munkáját. Az átmeneti időszak 1946-os csúcspontja valójában egy tűnékeny, illuzórikus demokrácia terméke, és a szovjet hatás erősödésével a művek száma is lényegesen csökkent. Ugyanez a jelenség figyelhető meg egyébként más nyugati irodalmak esetében is: a német, francia szépirodalmi alkotások száma is drasztikusan visszaesett a fordulat éve után, míg a Szovjetunió és más népi demokratikus országok műveinek számadatai feltűnően nagy emelkedést mutatnak.³¹ Az amerikai és brit irodalom mélypontja egyébként paradox módon 1953-ra, Sztálin halálának évére, míg csúcspontja a forradalom utáni 1957-es évre esik. 1953-ban kizárólag egy brit és öt amerikai művet adtak ki, míg 1957-ben 62 brit és 32 amerikai irodalmi alkotás jelent

³¹ A francia 11%, a német 5%, miközben az orosz és a szovjet irodalmi művek 47%-át alkották az 1945 és 1955 között megjelent szépirodalmi fordításoknak. 1956 és 1959 között ez az arányszám jelentősen megváltozott: a francia fordítások száma 20%-ra, a német 14%-ra nőtt, míg az orosz és a szovjet irodalmi munkák száma 22%-ra csökkent. (BAK János: *Az új magyar könyvkiadás első tíz éve, 1945–1955*. Kiadói Főigazgatóság, Budapest, 1956; VARGA Alajosné: *A magyar könyvkiadás 30 éve, 1945–1974*. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest, 1975.)

meg Magyarországon. Ha a fordítás, kiadás folyamatára körülbelül két-három évet számolnunk, akkor az 1957-es csúcspont tulajdonképpen még a hruscsovi olvadás eredménye. Az erőteljesen növekvő tendencia körülbelül az 1960-as évek elejéig tartott. Itt megint enyhébb csökkenés volt tapasztalható, majd 1963-tól és 1964-től mérsékelt emelkedés következett egészen a vizsgált időszak végéig. Az 1945 és 1974 között kiadott angol–amerikai szépirodalmi munkák számának évenkénti megoszlása egyébként arányaiban megfeleltethető az összes Magyarországon megjelent szépirodalmi fordítás évenkénti számadatával.³² A külföldi szépirodalom számbeli ingadozásai tehát nagyjából egységesen követik a magyar politikai élet hullámzásait.

1. ábra. Amerikai és brit szépirodalom Magyarországon

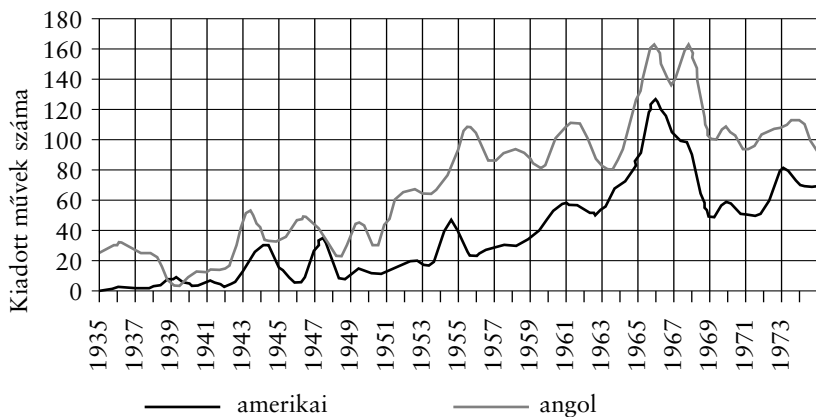

Bár tudjuk, hogy a portugál grafikon (2. ábra) számadatai mögött nem áll olyan egységes kiadáspolitikai koncepció, mint a magyar grafikon 1949–1974-es görbéjénél, az angol és az amerikai irodalomra vonatkozó adatok itt is közel állnak egymáshoz. A Portugáliában megjelent összes külföldi és az angol–amerikai irodalmi alkotások évenkénti megoszlásának összevetésekor azonban már korántsem figyelhető meg hasonló párhuzam. A portugál grafikont elemezve csupán annyit mondhatunk el, hogy a második világháború utolsó éveitől kezdve szinte folyamatos

³² VARGA Alajosné: *A magyar könyvkiadás*. I. m. 265–266.

növekedést észlelünk a kiadott brit és amerikai alkotások számában. Portugália semlegessége miatt a világháború alatt sok propagandisztikus brit kiadványt cenzúráztak a hatóságok, természetesen a brit érdekeket sértő német fasiszta propagandairodalommal egyetemben. A háború végétől azonban az amerikai és brit irodalom, javarészt bestsellerirodalom, soha nem látott reneszánszát élte. Népszerűségét a korabeli filmipar is segítette, hiszen a kasszasikert hozó filmek könyvváltozatai sorra jelentek meg a portugál üzletek polcain.

2. ábra. Amerikai és brit szépirodalom Portugáliában

Angol irodalom Magyarországon és Portugáliában

A második világháború előtti években a magyar értelmiségnek az angol irodalom iránti egyre fokozódó érdeklődése mögött nyilvánvalóan politikai okokat is találhatunk. Nagyjából 1939-től kezdve az „angolbarát” jelző már egyértelműen a fasiszusellenesség szinonimája volt a magyar politikai köztudatban, és jelentéséhez olyan konnotációk is tapadtak, mint „liberális”, „demokrata” vagy „zsidópárti”.³³ Ehhez hozzávehetjük az angolszimpatizánsok más jellemzőit is, mint például a hagyományok tiszteletét vagy a demagógia elvetését. A Nagy-Britannia iránti ro-

³³ John LUKÁCS: *The Last European War, September 1939–December 1941*. Routledge & Kegan Paul, London, 1976. 386.

konszenz azért is figyelemre méltó, mert a harmincas évek végén Hitler Németországának befolyása egyre nőtt Magyarországon.³⁴ Az erősödő fasiszta szellemiségre egyébként sok költő és író azzal válaszolt, hogy fokozta műfordítói tevékenységét. 1942-ben jelent meg Cs. Szabó László szerkesztésében a *Három költő*³⁵ című verseskötet, amely Byron, Shelley és Keats verseit tartalmazza. A kötet megjelentetése azonban több volt irodalmi tettnél: Radnóti Miklós és Vas István nevének műfordítóként való feltüntetése egyértelműen a fennálló rendszertől való távolságot jelzi. A Halász Gábor által szerkesztett *Az angol irodalom kincsháza*³⁶ című antológia is hasonló módon – egyrészt a fordítógárda összetételével, másrészt az eredeti szövegek válogatásával – állt ki egy humánusabb és demokratikusabb világ mellett.³⁷ Fontos megjegyezni, hogy a magas irodalom mellett a magyar kispolgárság olvasmányai között is bőven találunk korabeli angol és amerikai lektúrszerzőket. Louis Bromfield, A. J. Cronin, Charles Morgan vagy John Knittel népszerűsége részben talán az egyre inkább elnémetesedő tömegkultúra ellenhatásaként is értelmezhető.³⁸ Éppen ezért egyáltalán nem meglepő, hogy közvetlenül a háború után, pontosan az 1945 és 1948 közötti átmeneti időszakban megjelent brit, illetve amerikai szépirodalmi művek a Magyarországon kiadott külföldi irodalom majdnem egyharmadát alkották, ami azért is jelentős teljesítmény, mert az angolul tudó műfordítók száma akkor még nagyon csekély volt Magyarországon. A brit irodalmi művek számbeli növekedését tulajdonképpen a háború előtti demokratikus törekvések folytatásának lehet tekinteni, amely törekvéseknek Rákosi hatalomra kerülése vet majd gátat. A kor paradoxona, hogy az angol irodalom szeretete ugyanúgy a demokratikus affinitást jelenti majd a kommunista Magyarországon is.

Portugáliában az angol irodalomnak nincs ilyen politikai üzenete. A háború utáni bestsellerdömping mögött valójában olyan indokokat kell keresnünk, mint a piaci siker vagy a nemzeti irodalmat fogadó érdektelenség. Salazar még az ötvenes évek elején – nagyjából Ferro me-

³⁴ BÁN D. András: *Illúziók és csalódások: Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 167–168.

³⁵ Cs. SZABÓ László (szerk.): *Három költő. Antológia Byron, Shelley, Keats műveiből*, Franklin, Budapest, 1942.

³⁶ HALÁSZ Gábor (szerk.): *Az angol irodalom kincsháza*. Athenaeum, Budapest, 1942.

³⁷ SZABOLCSI Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. VI. In: SÓTÉR István (főszerk.): A magyar irodalom története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 865.

³⁸ MESTERHÁZI Márton: *Sean O'Casey Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 18.

nesztésével egy időben – egy francia íróőnek adott interjúban³⁹ a nemzeti tehetség hiányára panaszkodik: „...sajnálom, hogy Portugália művészeti élete jelen pillanatban ilyen szegényes. [...] El kell ismernünk, hogy manapság nincsenek nagynevű festőművészek, sem építészek, akik új iskolákat hoztak volna létre, de igazából a színházi és irodalmi horizontot sem sikerült kitágítani.”⁴⁰ Az egyébként nacionalista miniszterelnök nemzeti büszkeséggel alig vádolható kijelentése sok mindent elárul a portugál kulturális élet akkori helyzetéről. Így tehát a nemzeti irodalom kiemelkedő, pontosabban komolyabb közönségsikerre aspirálható alkotásainak hiányában a külföldi szépirodalom tölti meg a portugál könyvpiacot.

Bestsellerirodalom Magyarországon és Portugáliában

Magyarországon – szemben Portugáliával, ahol soha nem sikerült teljesen állami irányítás alá vonni a könyvpiacot – a kiadók, a totális állami kontroll részeként, pénzügyileg is teljesen kiszolgáltatottak voltak a hatalomnak. A szocialista könyvkiadás tökéletesen független a piaci sikertől, a könyv kiadásának szükségességét sohasem a jövedelmezősége, hanem ideológiai vagy politikai fontossága határozta meg.⁴¹ Így egy könyv támogatottságának nagysága kizárólag a műnek tulajdonított ideológiai értéktől függött, és soha nem a kommunizmus szellemiségétől idegen profittól. Ennek egyik kordokumentuma az ívárrendszer is, amelyet 1968-ban vezettek be. A rendelet szerint a kiadók a könyvek fogyasztói árát nem előállítási költségük, hanem tartalmuk szerint határozzák meg. A díjtáblázat szerint az olvasók számára a legolcsóbb a magyar, a szovjet, a népi demokratikus kortárs irodalom, míg a legdrágább az „egyéb”, a nyugati lektúr jelleű irodalom és a detektívregények voltak (2. táblázat). A giccsadóként is funkcionáló rendszer azonban igazából soha nem tudta helyrebillenteni a populáris irodalom iránti egyre növekvő igény és a kultúrpolitika által előírt magasirodalom közötti arányt.

³⁹ Christine GARNIER: *Férias com Salazar*. Fernando Pereira, Lisszabon, 1983. 116.

⁴⁰ [...] *lastimo que Portugal seja neste momento tão pobre nas artes. [...] há que admiti-lo, não possuímos hoje grandes pintores nem arquitectos que tenham feito escola e tanto o teatro como a produção literária não conseguiram alargar os seus horizontes.*

⁴¹ BART István: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. I. m. 19.

2. táblázat. Ívárrendszer

Versek, regények, elbeszélések, színművek, tévéjátékok, filmforgatókönyvek, tanulmányok, szociográfiák, monográfiák stb.	A/5 ívenként forintban
1. Magyar, szovjet, népi demokratikus kortárs irodalom	0,70
2. Magyar, szovjet, népi demokratikus klasszikus és régebbi irodalom	0,80
3. Egyéb külföldi kortárs irodalom	1,00
4. Egyéb külföldi klasszikus és régebbi irodalom, lektűr jellegű irodalom (olvasmányos, szórakoztató művek, szépirodalmi feldolgozású regényes életrajzok stb.)	1,20
5. Detektívregények, kalandregények	1,80

Forrás: Bart István: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. I. m. 30.

A bestsellerirodalmat nem támogatták Magyarországon, így lényegesen kevesebb ilyen mű jelenik meg a vizsgált időszakban, mint Portugáliában. A 3. táblázatban szereplő szerzők neve mind megtalálható a nemzetközi botrányt is kiváltó selejtlista jegyzékeiben,⁴² de az alkotók többsége ugyanúgy fellelhető az 1953-ban kiadott *Elavult könyvek jegyzékében* is. A szórakoztató irodalom ilyen kemény cenzúrájára kizárólag a Rákosi-korszak rettegett éveiben került sor. A Kádár-rezsim már sokkal jobban vigyázott a demokrácia látszatára, így adminisztratív intézkedések helyett inkább gazdasági és egyéb indirekt módszerekkel próbálta kordában tartani a lektűrirodalom térhódítását. Habár Portugáliában is találunk példát a populáris irodalom cenzúrájára, a lényeges különbség az a két ország között, hogy Portugáliában egy könyvet általában immorális vagy erőszakos jellege miatt tiltottak be, Magyarországon viszont azért nem jelenhetett meg, mert nem mozdította elő a kommunista ideológia „romantikus” embernevelését.

⁴² Az ideológiai szempontból „értéktelen” irodalmi művek elleni hadjárat 1950-ben érte el tetőfokát. Ekkor jelent meg a Népkönyvtári Központ kiadásában két szerény külsejű füzet, *Útmutató üzemi és falusi könyvtárak rendezéséhez* címmel. Az útmutatókból úgy vált selejtlista, hogy egy állítólagos adminisztratív hiba miatt a Népművelődés-ügyi Minisztérium a könyvkereskedésekben és magánkölcsonkönyvtárakban is ezen útmutatók alapján rendelte el a selejtezt. Ezt rendkívüli gyorsasággal végre is hajtották. Csak Budapesten 120 000 könyvet semmisítettek meg a hatóságok. (KÖVÉR György: *Losonczy Géza, 1917–1957*. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 205.)

3. táblázat. Lektűrirodalom Magyarországon és Portugáliában

Szerzők	Magyarország		Portugália	
	Művek	Kiad.	Művek	Kiad.
Florence Louisa Barclay	–	–	7	14
G. K. Chesterton	1	1	7	11
Peter Cheyney	–	–	24	24
Agatha Christie	9	11	67	69
Archibald Joseph Cronin	–	–	7	11
Arthur Conan Doyle	2	3	12	14
Daphne du Maurier	–	–	7	13
James Hilton	1	1	8	9
Cecil Scott Forester	–	–	12	13
Edgar Wallace	1	2	12	12

Klasszikus angol irodalom Magyarországon és Portugáliában

A portugál nemzeti levéltárban található cenzúrajelentéseket olvasva kiderül, hogy a magyar hatóságokhoz hasonlóan a portugál cenzorok is elnézőbbek voltak a klasszikus irodalommal. Ha a szerző köztiszteletben álló, netán Nobel-díjas, nemzetközileg is elismert író vagy költő volt, művét esetleges közérkölcsmromboló tartalma ellenére sem feltétlenül cenzúrázták. Egyébként a cenzúrahivatalok munkáján túl a portugál hatóságok nemigen szóltak bele a külföldi irodalom kiadásába, de nem támogatták bizonyos művek megjelenését sem. A kiadók így kénytelenek voltak a jövedelmező lektűrirodalomra specializálódni. Más kérdés, hogy nem is igen lehetett szélesebb igény magas irodalomra: 1960-ban a népesség több mint fele (58,5%) még a legalapvetőbb iskolai képzettséghez sem juthatott hozzá, és még 1974-ben is csupán 2%-a vett részt egyetemi oktatásban.⁴³

A Portugáliában és Magyarországon kiadott klasszikus szerzőket összehasonlítva kiderül: Magyarországon lényegesen több klasszikus művet adtak ki.⁴⁴ A szerzők között ott találjuk Lord Byron, Henry Fielding és

⁴³ Alberto MELLO–Ana BENAVENTE: *Experiments in Popular Education in Portugal, 1974–1976. UNESCO-jelentés.* UNESCO, Franciaország, 12. (<http://unesdoc.unesco.org/images/0002/000298/029874eo.pdf>)

⁴⁴ Szeretném jelezni, hogy néhány alkotó jóval népszerűbb a portugál kiadók körében, mint Magyarországon, például Jane Austen, George Eliot, Samuel Beckett, T. S. Eliot, Aldous Huxley vagy George Orwell.

4. táblázat. Brit klasszikus szerzők Magyarországon és Portugáliában

Szerzők	Magyarország		Portugália	
	Művek	Kiad.	Művek	Kiad.
Lord Byron	2	2	–	–
Henry Fielding	4	8	3	4
W. M. Thackeray	9	21	2	2
Joseph Conrad	5	8	1	1
Daniel Defoe	6	24	3	8
Thomas Hardy	6	17	3	4
John Milton	3	3	–	–
G. B. Shaw	11	21	4	5
P. B. Shelley	3	4	1	2
Jonathan Swift	3	19	2	7
H. G. Wells	9	18	3	5
James Joyce (!)	4	5	2	2
Virginia Woolf (!) ⁴⁵	4	4	2	4
Rudyard Kipling (!)	3	20	4	4

Percy Bysshe Shelley nevét is. Jonathan Swift, Thomas Hardy és Joseph Conrad magyarországi népszerűsége talán abból is adódik, hogy stílusuk megfelelőnek tűnhetett a kommunista realista ideál szempontjából, ráadásul „haladó” alkotóknak számítottak, hiszen műveikben kritikusan szemlélték koruk „feudális”, „kapitalista” vagy „imperialista” társadalmát. Két baloldali gondolkodó, G. B. Shaw és H. G. Wells eszmeisége politikailag különösen hasznosnak minősült a hatalom birtokosai szemében, így kiemelten támogatták őket.

Nagyon érdekes megfigyelni egyes alkotók marxista recepcióját: azt, hogyan próbálják beilleszteni életművüket a szocialista kultúrába. Lutter Tibor 1952-ben megjelent, az *Elveszett Paradicsom*ról szóló esszéjében John Milont elsősorban az angol polgári forradalom költőjeként ábrázolta, akinek műve kora osztályharcának terméke.⁴⁶ A költemény bibliai témaválasztását, akárcsak a költő vallásosságát úgy interpretál-

⁴⁵ A vizsgált időszakon kívül Virginia Woolf számos műve jelent meg Magyarországon, amelyet a táblázat számadata nem jelöl: *Orlando* (1945, 1977), *Flush* (1947), (1976), *Hullámok* (1978).

⁴⁶ LUTTER Tibor: John Milton *A Paradicsom elvesztése* című hőskölteménye és a 17. századi angol forradalom. In: *Világirodalmi évkönyv, 1951*. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1952. 212–249. 214.

ta, hogy Milton haladó eszméi és gondolkodása folytán a *Bibliát* valójában az adott kor leghaladóbb és legnemesebb törekvéseinek tükrében értelmezte.⁴⁷ Shelley is forradalmi költőként jelenik meg a marxista irodalomkritikában, akinek ateizmusa megelőzte kora gondolkodását.⁴⁸

Érdekes ellentmondás, de Virginia Woolf és James Joyce, noha Magyarországon a pártállami irodalompolitika nem tekintette őket politikai szempontból hasznosítható alkotóknak, jóval ismertebbek, mint Portugáliában. Egy 1966-os hivatalos sajtótájékoztatón elhangzott előadás szerint a magyar kiadók megjelentettek ugyan problémátlannak nem nevezhető műveket is – mint például Virginia Woolf *Orlando* című alkotása vagy André Gide és Robert Pinget munkái –, de ennek az volt az oka, hogy ismeretük hozzátartozik a modern világirodalmi műveltséghez.⁴⁹ Egy 1963-as feljegyzés szerint Joyce *Ulysses*-ének új fordítása és annak kiadása azért tűnik feleslegesnek a hatóságok számára, mert „néhány sznobon kívül” igazából senki nem érdeklődne a regény iránt. „Ami pedig eszmei mondanivalóját illeti, embertelensége miatt az idők folyamán” teljesen elidegenedett a kommunista szellemiségtől – jegyzi meg a feljegyzés írója.⁵⁰ Az *Ulysses* végül 1974-ben jelent meg Szentkuthy Miklós fordításában, ekkorra azonban már Joyce három jelentősebb munkáját is kiadták. Igaz, mindhárom alkotás a forradalom utáni átmeneti, kiadás-politikai szempontból még kevésbé szabályozott időszakban jelent meg.⁵¹

Az 5. táblázatban szereplő szerzők listája természetesen nem teljes. Ám ez a néhány példa is jól szemlélteti a különbséget a profitfüggő magán- és az állami dotációt élvező kiadók teljesítménye között.

Ideológiától független okok: kulturális, nyelvi és egyéb tényezők

Az eltérő fogadtatás hátterében természetesen nem kizárólag politikai szempontok állnak, ahogy ez Jorge Bastos da Silva Shelley⁵² és Coleridge⁵³

⁴⁷ Uo. 249.

⁴⁸ SZOBOTKA Tibor: *Shelley*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1960. 10–11.

⁴⁹ TÓTH Gyula (szerk.): *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 346.

⁵⁰ Uo. 216.

⁵¹ Bart István: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. I. m. 98.

⁵² Jorge Bastos da Silva: *Shelley in Portugal: a Poet for Academics*. In: Susanne SCHMID–Michael ROSSINGTON (szerk.): *The Reception of P. B. Shelley in Europe*. Continuum, London, 2008. 242–253.

⁵³ Jorge Bastos da Silva: *On the Very Late Reception of Coleridge's Writings in Portugal*. In: Edoardo ZUCCATO–Elinor SHAFFER (szerk.): *Reception of S. T. Coleridge in Europe*. Continuum, London, 2007. 121–126. A két

5. táblázat. Kizárólag Magyarországon megjelenő szerzők

Szerzők	Magyarország		Portugália	
	Művek	Kiad.	Művek	Kiad.
William Blake	1	1	–	–
Robert Browning	2	2	–	–
Robert Burns	2	7	–	–
Geoffrey Chaucer	1	3	–	–
S. T. Coleridge	1	1	–	–
William Congreve	2	2	–	–
John Donne	1	1	–	–
Thomas Malory	1	1	–	–
Samuel Pepys	1	1	–	–
Alexander Pope	1	1	–	–
Laurence Sterne	2	2	–	–
A. C. Swinburne	1	1	–	–
W. B. Yeats	2	2	–	–

portugáliai recepciójáról írt tanulmányából is kiderül. Mindkét, egyébként kitűnő tanulmány a portugál recepció hiányáról szól, pontosabban a hiány okairól. Sem Coleridge, sem Shelley nem hagyott nagy nyomot a 20. századi portugál kultúrában. Ennek első számú oka az, hogy az angol kultúra, különösen az angol romantika – Byron kivételével – egyáltalán nem jelent meg a portugál irodalmi életben tulajdonképpen a második világháború végéig, annak ellenére, hogy a napóleoni háborúk után Portugália erőteljes angol politikai befolyás alá került. Érdekes módon a francia kulturális hatás sokkal jelentősebb az ország életében, mint az angol. Ennek hátterében azonban elsősorban nyelvi és nem politikai indítékot kell keresnünk. Hiszen a legnagyobb angol írók, így Shakespeare, Defoe, Richardson műveit is franciából és nem angoltól fordították még a salazari időkben is.

Végezetül a kulturális és nyelvi hatások mellett beszélnünk kell más egyéb tényezőkről is, például a kiadók, szerkesztők eltérő irodalmi mű-

tanulmány a Continuum Kiadó által megjelentetett recepciótörténeti sorozat, illetve kutatási projekt, a *Reception of British and Irish Authors in Europe* keretében jelent meg.

veltségéről, személyes preferenciájáról. A portugál recepcióhoz képest George Eliot viszonylagosan szerényebb, míg Joseph Conrad kedvezőbb magyar fogadtatása például részben a magyar fordítók és lektorok személyes ízlésének is a következménye.⁵⁴ Továbbá a kiadók rendelkezésére álló pénz- vagy valutakeret sokszor döntő szerepet játszhatott egyes alkotók megjelenítésében. Ez utóbbi az állandó valutahiányban szenvedő magyar kiadókat és az állami támogatás hiányában gyakran pénzsűkületben lévő portugál kiadókat is jelentősen befolyásolhatta a szerzőválasztásban.

Konklúzió

Az *Estado Novo* és a magyar pártállami rendszer irodalompolitikáját összehasonlítva a legfontosabb különbségnek a két ellentétes rezsim irodalomhoz való viszonya tűnik. Magyarországon az irodalom sokszor politikai, illetve ideológiai manipulációs eszköz volt, amíg Portugáliában inkább tartottak tőle, semmint támogatták volna. Amíg Magyarországon a szépirodalom az alsóbb társadalmi rétegek felemelésének hatékony eszköze, addig a portugál hatóságok számára minden portugál nyelvre lefordított irodalmi mű veszélyforrás, hiszen így az idegen nyelveken nem beszélő, alacsonyabb származású tömegek számára is hozzáférhetővé válhattak erkölcsi vagy politikai szempontból káros szövegek.⁵⁵ A két, egymástól teljesen eltérő attitűd abban is megnyilvánult, hogy míg Magyarországon az államilag ellenőrzött könyvpiac az egyik legbőkezűbben támogatott szektor volt, addig a portugál kiadók magánkézen maradtak, az állam támogatása híján teljesen kiszolgáltatva a könyvpiac változó igényeinek. A szépirodalom léleknevelő szerepébe vetett idealisztikus hit sokszor elnézőbbé tette a kommunista hatalmat akár a politikailag kevésbé megbízható nyugati, így brit alkotások iránt is, míg Portugáliában a cenzori hivatal esetleges engedékenysége nemzetközi hírnévnek örvendő írók műveit illetően valójában tekintélytisztelen és nem ideológiai meggyőződésen alapult.

⁵⁴ Bart István személyes közlése.

⁵⁵ Teresa SERUYA–Maria Lin MONIZ: Foreign Books in Portugal and the Discourse of Censorship in Portugal in the 1950s. In: Uők (szerk.): *Translation and Censorship in Different Times and Landscapes*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2008. 3–20.